

İKİ DİLİ SÖZLÜK BİLGİSİ (Lexikographie) ve 'DİLLERARASI EŞDEĞERLİK' SORUNSALI

Dr. Aytekin KESKİN

Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

-Almanca-Türkçe Dil Çifti Bağlamında Karşılaştırmalı Bir Çalışma-

Diller arasındaki farklılıkların, daha çok soyut bir düzlemde yerleşmiş olan ortak bir dilbilgisi yapı düzeninden kaynaklandığı bilinir. Bu önkabulden hareketle karşılaştırmalı dilbilim çalışması yapılırsa, dil öğretiminin ötesine geçip evrensel dilbilgisi özellikleri hakkında empirik çalışmalara veri hazırlanabilir.

Türkçe ve Almanca dil çifti, yapı ve akraba ilişkileri açısından farklı dil kümelerine aittir. Bu yönü ile karşılaştırmada daha verimli sonuçlar alınacağı öngörülür.

Her kültür dili kendini çevreleyen toplumsal koşullarda değişir ve gelişir. Türkçe ve Almanca dil çifti ilk yazılı kaynakları aynı dönemlere denk düşmesine karşın, farklı gelişim süreçleri yaşamış.

Dilde değişimin gözlemlendiği en verimli alan dilin sözcük dağarcığıdır. Her dilin sözcük dağarcığı üç temel kaynağa dayanır: a) kalıt sözcükler, b) alıntı sözcükler ve c) çeviri sözcükler.

Kalıt sözcükler (*Erbwörter*), dilin başlangıcından günümüze kadar taşınan ve dilin özvarlığını yansıtan sözcüklerdir. Alıntı sözcükler (*Entlehnungen*) başka dillerden alınan sözcüklerdir. Bu sözcükler 'yabancı' (*Fremdwort*) ve 'yerlileşmiş sözcükler' (*Lehnwort*) olarak iki kümede toplanır. 'Çeviri sözcükler' (*Lehnübersetzungen/Lehnprägungen*), başka dilde yaratılan bir ifadenin, dilin olanaklarının kullanılarak aktarılmasını, erek dilde yeniden yaratılmasını tanımlar. Bu bağlamda her dilin sözcükyapım (-üretim) yolları etkin olur. Almancada '*selbst-* (öz-)' ve '*vor-* (ön-)' ile başlayan sözcüklerin Türkçedeki denkliklerini yaratma çabası söz dağarcığını genişletmek için kullanılan 3. alana denk düşer.

Yaşayan dil değişir. 'Başka'ya yönelim özü tanıma ve anlamlandırmanın aracıdır.

Kitle iletişim araçları günümüz dünyasını evimize taşıyor. Çok kültürlü toplumsal yapılar, çok dilli toplumsal yapılanmanın önünü açıyor. Bu görünüm, bugünkü gerçekliğimizdir. Bu gerçekliği anlamlaştırmak insanın elinde. Bu bağlamda, özellikle dilbilimciler, yaşayan herhangi bir dili betimlerken, başka dillere yönelip, o dillerde ortak veya farklı yanları saptamaya çalışır. Almanca-Türkçe dil çiftini, sözlük yapım süreçleri

açısından irdelemek ve elde edilen verileri Almanca dil öğretimi boyutunda değerlendirmek de bu boyutta değerlendirilir. Türkçenin sözcük dağarcığının ve dilin anlatım olanaklarının zenginleşmesine seçenek üretmek de böyle bir çalışmanın hedefleri arasındadır.

Karşılaştırmalı dil çalışmaları ile aynı zamanda bir başka kültür tanınır ve irdelenir. Dil, ait olduğu dil topluluğunun bütün yaşamsal deneyimlerini içinde barındırır. Bu yönü ile karşılaştırma, dil topluluğunun kültürel yaşamına ilişkin de dolaysız veriler sunar. Her yaşayan dil, kendisini çevreleyen toplumsal koşullar içinde değişir. Sözcük dağarcığı bu değişimin en yoğun yaşandığı dilbilgisel alandır. Dil topluluğu yeni karşılaştığı her olguyu, durumu adlandırmak ister; adlandırma anlama ve anlaşma isteğinin bilince çıkmasını ifade eder. Dil kullanıcıları adlandırmada dilin yapı taşları ve sözcük yapım olanaklarından yararlanır.

Goethe, "*Wer fremde Sprachen nicht kennt, weiß nichts von seiner eigenen*" (Goethe, *Maximen und Reflexionen*) - Başka dilleri tanımayan, kendi dili hakkında hiçbir şey bilmez" derken belki de karşılaştırmalı dilbiliminin önemine vurgu yapmak istiyordu; çünkü bir dili konuşmak o dili tanımak değildir; tanımak daha bilinçli bir etkinliği gerektirir. Dil betimlendiğinde tanınabilir ve öğrenilebilir veya öğretilir. Bundan dolayı 'Türkçe, dünyanın en zor öğrenilir/öğretilir dilidir', yanılığının yaygınlık kazanmasına tanıklık ederiz! Dilbilimsel tanımlanmamış bir dilin dilbilgisi kitapları da bu gerçekliğin vurgulanmasına kaynaklık eder¹.

Dili tanımak için başka dillere bakma gereği insan ilişkilerinin, kültürlerarası ve uluslararası ilişkiler boyutuna taşınması ile belirginleşti. Karşılaştırmalı dilbilim de dilbilimin alt alanı olarak özellikle yabancı dil öğreniminde olası sorunları çözmek için ilgililere veriler sundu ve sunmaya devam etmekte.

Bu çalışmada, sözcük dağarcığı iki dilli sözlükler bağlamında karşılaştırılabilir ve buna dayanan iki dilli (Almanca-Türkçe/ Türkçe-Almanca) sözlükleri yaratılabilir mi? Bu bağlamda çeviribilim, sözcük bilgisi ve sözlük bilgisi verileri ışığında kuramsal ve uygulamalı boyutta sözlük bilgisinin sorun ve olanakları irdelenir.

Sözcük dağarcığının başka bir dildeki denkliklerini dizinleştirmek için dilbilimin alt alanlarının verileri kullanılır; iki dilli ve çok-dilli sözlükler oluşturulur. Sözcük bilgisi (*Lexikologie*), anlambilim (*Semantik*) ve sözlük bilgisi (*Lexikographie*) olanaklarından yararlanılarak dilin sözcük dağarcığı sözlüklerde tanımlanır, belgelenir ve geleceğe taşınır.

---

¹ Bkz. Sezer, Ayhan : Anadili Öğretiminde Dilbilgisinin Yeri. İç. : Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü. Yay. Dil Derneği, Ankara 1994:113-128.

Sözlük bilgisi alanındaki uygulamalar, sözlükten beklediğimiz bilgilerin, ancak anlamsal ve uygulamaya ilişkin (*pragmatische*) bilgiler aktarıldığında, beklentilerimizin karşılanacağını gösterir. Örneğin *pumpen* -pompalamak- sözlük biriminin *ödünc verme -leihen* anlamında sadece konuşma dilinde, günlük (resmi olmayan) iletişim ortamında kullanıldığı vurgulanır. Başka bir söyleyimle resmi iletişim ortamının dışında kalan belli durumlarda ödünç verme *leihen* -*Kannst du mir etwas Geld pumpen?* 'Bana biraz borç verebilir misin?' anlamında kullanılır. Anlamı, dil kullanımı kurallaştırır, dizgeleştirir; dil kullanımı ise sadece anlamca belirlenmez; özgün kullanım kuralları dil kullanımını da belirler.

Dilbilimin yeni bir altbilim dalı olarak gelişen sözcük bilgisi (*Lexikologie*) bir dilin söz varlığını inceler ve betimler; söz varlığının elemanlarının yapısını, oluşumunu, anlam ve işlevini tanımlar. Sözcük dilin en önemli yapı taşıdır; bilişsel etkinliğin taşıyıcısı olarak olguların tanımlanmasına aracılık eder. Bütün yapıp eylediklerimiz sözcüklerde anlamını bulur.

Sözlükler başvuru kaynağı mı / belge saklar mı ?

Sözcükler ifade ve anlam boyutu olan dilsel kaçıklar. Aynı zamanda dilin yapı taşları olan sözcükler, metin bağlamında anlam kazanırlar.

Göstergeler, aynı dilin olanakları ile gösteren-gösterilen ilişkisi belli bir dizge ile tanımlandığında tek dilli başvuru kaynakları, sözlükler oluşur. Bu yaklaşımla dilin sözcük dağarcığı sözlüklerle kodlanır ve belgelenir. Söz varlığı dilin hazinesi diye tanımlanır; bu hazine bir dil topluluğunun geçmişini ve yaratısını yansıtan önemli bir yapıdır.

Dil, kullanıcılarının etkinliği ve duyarlılığı ile sürekli bir yenileşme içindedir; yenileşmenin belirleyeni, değişen çevre koşulları ve dil topluluğu üyesinin bu gelişime takındığı tutumdur.

Değişimler daha çok söz yapısında gerçekleşir ve söz varlığında gözlenir. Türkçe, toplumsal koşulların hızla değişimine koşut, özellikle 1980 sonrası '*uydu kent*', '*büyükşehir*', '*özelleştirme*', '*bankerzede*', '*bankzede*', '*dövizzede*', '*öz kaynak*', '*ortadirek*' gibi çok sayıda yeni sözcükle karşılaşmıştır; bu tanışıklık tabu gibi değerlendirilen sözcük yapma yollarını da zorlamış; '*önek*' ve '*birleşik sözcük*' bağlamında dilin sözcük yapma yolları belki de ilk defa tartışılmaya başlanmıştır. Karl Steurwald (1963:37-38) , Türkçedeki geleneksel sözcük yapma yollarının '*birleştirme ve soneklerle türetme*' dışında yeni olanakların olduğunu belirtir. Wolf König (1987:178):, Türkçedeki sözcüksel yenilikleri toplumdilbilim (Soziologie), biçim bilgisi (Morphologie) ve sözdizim (Syntax) boyutlarında konulaştırarak, tartışmanın verimliliğine önemli katkılar sunmuştur. Türkçedeki bu yenilikler dilin evrimleştiğinin bir kanıtı olarak da değerlendirilecektir..

Söz varlığının hızla gelişmesi, dili sadece meramını anlatma aracı olarak gören 'bilim kişilerini' bile düşünmeye zorladı. Dilsel bağlamda karşılaştığı bu sözcükler neyi anlatıyordu? Sürekli yazarlar bile, bazı sözcüklerin kullanımına ilişkin kuşkuya düştüler ve belki de ilk kez bu yoğunlukta bir başvuru kaynağı aradılar. Bu bağlamda, dil çalışmaları içinde en eski etkinlik olarak anılabilecek; ama önemi çok fazla duyumsanmayan bir alan akla geldi: Sözlükçülük. Dildeki, dilin söz varlığındaki değişimleri ve gelişmeleri izleyebileceğimiz bir kaynağın gerekli olduğu belirlendi.

Dilin söz varlığı 'sözlüklerde' belli bir dizgeye göre düzenlenir ve belgelenir. Sözlük yazma, diğer etkinlik alanlarına göre çok emek ve ekip çalışmasını gerektiren bir alandır. Bundan dolayı daha çok kurumlarca gerçekleştirilen bir etkinliktir. Türkçede bu alanda etkin kurum Türk Dil Kurumu, 1945'de ilk Türkçe sözlüğü, 1901 yılında bu alanda sözlükçülük geleneğine uygun ilk eser sayılabilecek Şemseddin Sami'nin 'Kamus-i Türkî' sözlüğü temelinde yayımladı. Türkçe sözlüğün, 1983'de 7. Baskısı ve 1988'de de 'yeni baskısı' yapıldı. Kurum, 10 yıldır sözlüğün genişletilmiş bir baskısını hazırlamadı. Binlerce sözcük dil kullanımında; ama belgelenmiş değil.

Kurumun dışında Ali Püsküllüoğlu'nun sözlük çalışmaları var; 'Çağdaş Türkçe Sözlük', 'Öztürkçe sözlük', 'Yabancı Sözcükler Sözlüğü', 'Türkçenin Argo Sözlüğü' gibi çalışmaları ile kurumdan daha iyi çalıştığı izlenimi veriyor. Bunun dışında anılacak başka sözlük çalışmaları da var. Ama bütün bu çalışmalar, Türkçede bu alanda giderilmesi zorunlu, bir boşluğun olduğunun ısrarla vurgulanmasına engel değil. Almanca ise bu alanda dil kültürü ve ona koşut oluşan sözlük kültürü ile bu eksikliğini bu boyutta duyumsamıyor. *Brockhaus, Duden, Wahrig, Bertelsmann* gibi yayınevleri bu işlevi yerine getiriyorlar 2.

Sözlük türleri, sözlükçünün hedef kitlesine göre ayrıştırılır!

Sözlükler kullanım amaçları, hedef kitle, içerik ve düzenleme biçimlerine göre farklılık gösterirler 3. Bu bağlamda ilk ayrımı yaptık, tek dilli ve iki veya çok dilli sözlükler. 'Sözlük' denilince, ilk akla gelen iki dilli sözlükler; sözlükçülük tarihine bakıldığında ilk sözlükler de iki dilli sözlükler. Almancanın ilk yazılı eseri de bir sözlük '765 yılı - *Abrogans*', Türkçede de 1072'de yazılan 'Divanu Lügat-it Türk' de (Kaşgarlı Mahmut) bir sözlük.

İki dilli sözlükler kullanım açısından iki kümede toplanabilir: 'etken' (*Hinübersetzungswörterbuch*) iki dilli sözlükler ve 'edilgen' (*Herübersetzungswörterbuch*) iki dilli sözlükler. Etkin kullanımı hedefleyen sözlüklerde, yabancı dildeki bir sözcük veya 'kalıp söz'ün anlamı bulunur ve bununla bir metin oluşturma amaçlanır. Edilgen kullanımda ise bir sözcüğün veya söz kümesinin anlamı bulunur ve okunan metin

anlamlandırılmaya çalışılır. Bu yaklaşımla her sözlükten dil kullanıcı gözetilerek iki ayrı sözlük hazırlamak öngörülebilir. (Türkler için Almanca-Türkçe Sözlük; Almanlar için Almanca-Türkçe sözlük gibi...)

Türkçe-Almanca/Almanca-Türkçe İki-Dilli Sözlükler

Almanca-Türkçe dil çiftinin iki dilli sözlük tarihine bakıldığında, her iki ulusun tanışıklıkları 1000 yıllık bir serüveni içerse de, birbirlerini tanıma istekleri tarihinin çok yeni olduğu görülüyor. İlk Sözlük 1858'de İstanbul'da yayımlanmış. 'H. Vambéry: *Deutsch-Türkisches Taschenwörterbuch.*'; 2. Sözlük 'C.Ruzicka-Ostoic: *Türkisch-Deutsches Wörterbuch, Viyana 1879*'...11. Sözlük 'Fr. Heuser / İlhami Şevket: *Türkisch-Deutsches Wörterbuch, İstanbul 1931, 2. Aufl. 1942; 4. Aufl. 1958*'; 21. Sözlük 'K. Steuerwald: *Türkisch-Deutsches Wörterbuch, Wiesbaden 1972*' 22. 'K. Steuerwald: *Deutsch-Türkisches Wörterbuch, Wiesbaden 1974*', 25. A.Tekinay: *PONS Standardwörterbuch, Türkisch-Deutsch und Deutsch-Türkisch, Stuttgart 1989*' ve son sözlük Vural Ülkü'nün yayıma hazırladığı, Türk Dil Kurumunca 1993 yılında, Y. Önen ve Cemil Ziya Şanbey'in adıyla yayımlanan 2 ciltlik *Almanca-Türkçe Sözlük*'.

Toplam 27 sözlük⁴ yayımlanmış, bunlardan 7'si Türkçe-Almanca olarak, kalan 20 sözlük Almanca-Türkçe olarak hazırlanmış. Steuerwald'ın 1972 ve 74 yıllarında yayımladığı iki sözlük bu alanda kapsamı, hazırlanışı ve dil seçkisi ile dikkati çeken iki önemli dilsel yapıt. Türkçe-Almanca sözlük, Türkçenin tarihi gelişimine tanıklık eden önemli bir kaynak niteliğinde. Bu iki sözlük, sözlük bilgisinin gelişmişlik düzeyine koşut çokça eleştirildi ve artık görevini tamamladığı ve bu haliyle sadece dilin gelişimi, dönemin dil durumuna ilişkin araştırmalara ve yeni sözlük yazımına kaynaklık edebileceği vurgulandı 5.

Tek-Dilli Sözlüklerin Gruplandırılması:

* Tarihsel sözlükler: (Dilin tarihsel gelişimini söz varlığında, artzamanlı bir yaklaşımla sunarlar) veya dilin belli bir dönemini yansıtan söz varlığı eşzamanlı bir yaklaşımla sözlüğe yansıtılır⁶.

* Ölçünlü (standart) dil veya bölgesel dil sözlükleri

---

² Bunu doğrulayan bir örnek : 1996 yılında Almanya'da uzun tartışmalardan sonra, 'Yeni Yazım Kuralları' yasalaştı; 1998'den itibaren okullarda öğretilmeye başlanacak ve geçiş süreci 2005 yılında tamamlanacak. Bu arada tasarının yasalaşmasından kısa süre sonra yeni yazım kurallarını içeren, kamuoyunda tartışma olanağını yaratan 'Doğru Yazım Sözcükleri' Almanya'daki Bertelsmann ve Duden yayınevlerince ayrı ayrı yayımlanır. bkz. Sprachreport-Information und Meinungen zur deutschen Sprache-Yay. IdS-Alman Dil Kurumu-Ocak 1996.

³ Sözlükleri içerik ve biçim açısından sınıflandırmak sözlük bilgisinin (Lexikographie) çalışma alanına girer. Farklı sözlük sınıflandırımı için [bkz. Henne 1980; Kühn 1978; Wiegand 1978 ve Agricola 1987]

- * Genel söz varlığını veya bir alanın söz varlığını yansıtan sözlükler
- Genel söz varlığı veya grup dillerinin söz varlığını yansıtan sözlükler

Hazırlanışına Göre Sözlükler :

* Abc sırasına göre düzenlenen sözlükler (*semasiologische Wb.* -anlambilgisel sözlükler-)

* Abc sırasına veya üst-alt kavramlara göre düzenlenen sözlükler (*onomasiologische Wb.* -adbilgisel/kavrambilgisel sözlükler-)

Genelde Sözlükler, abc sırasına göre, anlambilgisel (*semasiologische*), kavramsal (adbilgisel- *onomasiologische*) olarak yazılır. Ayrıca, sözcüğün dizimsel -syntagmatik-bağıntısını (sözcüğün kullanım değeri, diğer dil birimleriyle ilişkisi gösterilir.) ve dizisel -*paradigmatik*- bağını (sözcüğün anlamı ve sözcüğün betimlenmesi; kaynak dildeki sözcük veya deyim erek dildeki eşdeğerini gösteren) gözeterek hazırlanır. Her sözlük sınıflandırımını, bu sınıflandırmayı yapanın çıkış noktası belirler.

Biçim ağırlıklı sözlükler : Yazım ve söyleyiş sözlükleri (*Duden-Rechtschreibwörterbuch ve Aussprachewörterbuch*); Türkçe Yazım Sözlüğü - İmla Klavuzu- gibi... Türkçede söyleyiş sözlüğü yoktur!)

Uzmanlık alanlarının söz varlığını düzenleyen sözlüklerin yanında (*H. Busmann: Lexikon der Sprachwissenschaft.* (Dilbilim Sözlüğü) 1990/ B. Vardar (yön.): Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. 1988; ayrıca tıp terimleri, sanat terimleri, matematik terimleri, toplumbilimler sözlüğü gibi...) dilbilgisel yaklaşımla, belli bir dilbilgisi kuramına dayanarak hazırlanan Valenz - Değerlik 7 (Şeyda Ozil: '*Almanca-Türkçe Değerlik Sözlüğü.*' Hamburg 1990) sözlükleri anılabilir.

Genel sözlüklerde, sözcüklerin anlamları açıklanır. Abc düzenine göre hazırlanır. Sözcüklerin dilbilgisi kurallarına ilişkin, [adlarda (Artikel)] tanımlık - sadece Almanca için geçerli (*der, die, das*)-, çekim; fiillerde geçişli, geçişsiz ve çekim kuralları) bilgiler yanında, kökenbilgisi; biçime ilişkin (yüksek dil, argo, konuşma dili, resmi yazışma dili , bilim dili, ormancılık, denizcilik, madencilik...) bilgiler verilir.

⁴Bu sözlüklerin makro ve mikro yapılarına ilişkin elimizde kesin veriler yok: böyle bir çalışma ayrıca yapılacak!

⁵Bkz. Vural ÜLKü : Sözlükler. Almanca Dil Dergisi. sayı 132:İstanbul 1992:41-44

⁶Tarihsel sözlüğe iyi bir örnek : Grimmisches Wörterbuch-33 cilt. 1854-1971 yılları arasında tamamlandı. Grimm'e göre sözlük, bir okuma kitabı gibi işlev görmeliydi. Sadece bir şeyin anlamını bilmek için değil, ara sıra sayfalarını karıştırıp okunmalıydı: çünkü sözlükler, sözcüklerin kitabı olmaktan başka, düşünce tarihini, toplum tarihini yansıtan yazılı belge olma özelliğine sahiptiler. Bkz. Jacob u. Wilhelm Grimm:Grimmiches Wörterbuch I. Cilt. giriş

Sözcüklerin eş anlamlarını (*Synonyme*), karşıt anlamlarını (*Antonyme*) ve eş seslilerini (*Homonyme*) veren sözlükler de vardır. Genel Sözcükler, sözcüklerin kullanım alanlarını örneklerle de (deyimler, kalıp sözler, ata sözleri vb.) gösterirler. Söz dağarcığını belli bir dizgeyle sunan genel sözlükler, dilin ölçünleşmesi işlevini de yerine getirirler. (*Duden-Das große Wörterbuch der dt. Sprache in 6 Bde. 1981; 500 000 sözlükbirim (Lemata) / Wahrig-Deutsches Wörterbuch, 1995/ 120 000 sözlükbirim (Lemmata) / Türkçe Sözlük 7. baskı 1983 u. 1988, yaklaşık 40-45 000 sözlükbirim*).

Bütün bu yönelimlere karşın, bir dilin bütün söz dağarcığını bir sözlükte toplamak kapsam açısından olanaklı olmayabilir; buradaki seçimdeki tercih öznel olmaktan çok sözcüklerin kullanım sıklıkları ve dilbilimsel ölçütlerdir.

Sözlük Bilgisini Destekleyen Diğer Bilim Etkinlikleri

Sözlükler, çoğu dilsel çalışmanın verilerini sunar; dil çiftinin söz varlığı karşılaştırmalarında ise temel veri olarak değerlendirilir. Bunun için sözlük bilgisi, sözcük bilgisi, karşılaştırmalı dilbilim ve çeviribilim verilerinden yararlanır. Sözlük çalışması özellikle, sözcük araştırmalarını zorunlu kılar: sözcük seçimi, tanımlanması ve sıralanması için sözcük bilgisinin verilerine gereksinim duyar.

Aynı şekilde iki dilli sözlük hazırlanmasında, temel yönelim bir kaynak dil sözlüğün erek dile çevrilmesidir. Bu süreçte elbette çok farklı dilsel metinler örneklemek için kullanılır. Bu bağlamda, dil karşılaştırmaları sözlük yazım sürecine veri sunar.

Karşılaştırmalı Dilbilim ve Karşılaştırmalı Söz Varlığı Çözümlemesi

Karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları, ikinci bir dilin öğrenilmesi zorunluğunu doğuran toplumsal ilişkilerden sonra gündeme geldi. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası başlayan çalışmalar ile bu yeni etkinlik alanı kavramsal örgüsünü tamamlayarak bir bilim dalı olarak yerini aldı. Bu süreçte birbirini tamamlayan üç farklı alan belirginleşti: 'Karşılaştırmalı dilbilim'⁸ üst kavram, bunun altında 'Karşılaştırmalı Dil bilgisi', burada iki dil çiftinin bütünsel karşılaştırılıp betimlenmesi hedeflenir, ayrılıklar ve ortak yönler açığa çıkarılır⁹.

Bunun dışında yine aynı bağlamda karşılaştırmalı dil çözümlemesi alanı öne çıkmıştır. Burada dilbilgisinin bir alt alanı biçim bilgisi, ses bilgisi veya sözdizim açısından dil çiftleri karşılaştırılır; ayrılıklar ve ortak yanlar ortaya konur. Dil çiftinin söz varlığı temelinde karşılaştırılması da bu bağlamda değerlendirilir.

⁷ Suphi Abdulhayaoğlu : *Türkisch-Deutsches Valenzlexikon (Türkçe-Almanca Değerlik Sözlüğü)*. Hohengehren 1990 ve Peyda Ozil : *'Almanca-Türkçe Değerlik Sözlüğü'* Hamburg 1990

Temel soru, hangi ölçütler ile karşılaştırma yapılacaktır? Söz varlığı karşılaştırılmasında buna kaynaklık edecek yaklaşım, **anadili ile yabancı dil yapılarının çevrilebilirliğidir**. Temel ölçüt, dilin bir ögesinin, bir başka dile çevrilebilirliği veya çevrilemezliğidir. Her dil, oluşum serüveninde belli insan gereksinimlerinden kaynaklandığı için, her dilde ortak adlandırma ve sözdizimsel özelliklerin olduğu söylenebilir.

Her yaşayan dilin anlambilimsel kategorilerine bakıldığında, her dilde eşdeğerlik/denkliklerin saptandığı görülecektir. Çeviri eşdeğerliği/denkliği, karşılaştırmalı çalışmalarda güvenilir bir karşılaştırma ölçütü olarak kullanılabilir.

Karşılaştırma, dilbilimsel bir yönteme dayanır. Belli bir özyapısı vardır. Karşılaştırmalı çalışmalar genelde yabancı dil derslerinin yöntemsel sorunlarının çözümüne kaynaklık eder. Dillerarası akrabalık derecesi, dillerin tipolojik ve özyapı belirleyenleri ve dilbilimsel evrensellerin aktarımı gibi ...

Sözlük sayfalarının sol bölümünde 'madde başları'(*Lemmata*), GİRDİLER, sağda ise bunlara ilişkin bilgiler bir anlamda ÇIKTILAR bulunur. Karşılaştırma sonuçları hazırlanacak kullanım sözlüklerinde bir giriş ile örneğin Türkçe sözcüklerin kullanımına ilişkin bilgiler aktarılarak, dil öğrenenlere bir tür geçiş yeteneği kazandırmak hedeflenir. Burada, sözcük seçimindeki örnek dilsel yanlışlar, sözcük sıralayımına (sözdizimsel) ilişkin yanlışlar, dillerarası geçişimin (*Interfrenzen*) neden olduğu yanlışlar konuşturılabilir.

Türkçe-Almanca veya Almanca-Türkçe sözlük yazıcıları aşağıdaki kuramsal soruların yanıtlarını bularak işe başlayabilirler:

- 1) Sözlük, 'sözcük bağlaşılabirliği' (*Wortkombinierbarkeit*) ve her iki dilde sözcük kullanımına ilişkin dizgesel somut araştırmaların önünü açıp karşılaştırmalı çalışmalara yeni olanaklar sunmalıdır.
- 2) Sözlükçüler/sözlükbilimciler (*Lexikographen*) sözlük denkliği ile çeviri denkliği arasında bir yaklaşmanın olanaklarını yaratmalıdırlar. Aynı içerikli/işlevli metinler bağlamında yapılan çeviriler sözlüklerde değerlendirilmeli. Yayımlanmış çeviriler bu gözle değerlendirilip, sözlük sayım yöntemleri kullanılarak, kullanım sıklığı da gözetilerek sözlüklere taşınmalı.
- 3) Sözdizimsel ve anlambilimsel boyutta, karşılaştırmalı sözübeği bilgisi (*Wortgruppenlehre*) çalışma için uygun koşulları yaratmalı.

---

⁸ Karşılaştırmalı dilbilimin çalışma alanları ve yönelimleri için bkz. Nickel 1980.

⁹ Almanca ve Türkçenin dilbilgisinin değişik alt alanları sesbilgisi ve biçimbilgisi boyutları karşılaştırılmış olmasına karşın bütünsel bir dilbilgisi çalışması tamamlanmış değildir.

Böyle bir çalışmanın kuramsal altyapısını hazırlamak için, 'eşdeğerlik/denklik' (Äquivalenz) und 'eşdeğerlik ilişkileri' (Äquivalenzbeziehungen) kavramları ayrıştırılır, anlamlandırılır.

İzlenecek yol:

- a) İki dilli sözlük bilgisinin temel kavramı diller arası sözcüksel eşdeğerlik (Äquivalenz) bağlamında irdelenir. İşlevsel ve biçimsel eşdeğerlik. İletişimsel eşdeğerlik.
- b) Bütün bunlar yapılırken karşılaştırma ve sözlükbilgisi verileri doğrultusunda eşdeğerlik, eşdeğerlik/denklik ilişkileri, dil özgünlükleri gibi kavramlara açıklık getirilir.

Bu bağlamda üç soru ve üç yanıt: İkidilli sözlük bilgisi, dil dizgelerinin kuramsal ve uygulamalı boyutta karşılaştırılması bağlamında iş görürken, çeviri kuramı ve dil aktarımı metinlerin karşılaştırılmasını temel alır. Burada hangi dilisel öğenin karşılaştırmanın malzemesi olacağı sorulur. Bu dil dizgelerinde farklılık gösterir mi? Bugüne değin yapılan araştırmalar şu gerçeği ortaya koyuyor: Ne kavramlar ne de söz kümeleri belli koşullar çevreninde karşılaştırılmamıştır. Çıkış noktası ve karşılaştırma ölçeği olarak (anlambirimcikler) veya çok anlamlı sözcüklerin söz(cük)-anlamsal değişkeleri saptanır.

İki Dilli Sözcük Yazımında 'Eşdeğerlik' Sorunsalı veya 'Olanağı'

Sözlük yazımında çeviribilimin olanaklarından yararlanır. Çeviri kuramı ve dil aktarım edimi metinler bağlamında ele alınır ve değerlendirilir. Karşılaştırma ise kuramsal ve uygulamalı boyutta dil sisteminde olur.

Bugüne kadarki karşılaştırmalı dilbilimin verileri ışığında, sözcük dağarcığı çözümlenmesi olanağı sözcüklerin anlambirimlerinde (*Semem*) ve sözcüklerin sözlüksel ve anlamsal değişkenlerinde aranır. Bunun için şöyle bir önkabulden hareket edilir:

Bütün yaşayan diller aynı anlambilimsel derin yapıya dayanır. Dillerdeki ulusal renk, özgünlük ise her dilin sözcüklerinin anlambirimlerinde ortaya çıkar.

2. Saptama: Kaynak dildeki her sözcük kullanım sıklığı ve deyimselliği açısından değerlendirilir:

---

¹⁰T.N. Gencan, takı almayan tamlamaları 'takısız ad tamlaması diye adlandırıyor. Bkz. Gencan : 'Dilbilgisi Sorunları' Türk Dili XX. c. 213. sayı : 1969;Ali Türkseven' Takısız Ad Takımı Olabilir mi? Çağdaş Türk Dili: sayı : 77/78: 1994;Süreyya Eryaşar : 'Takısız Ad Tamlaması', Çağdaş Türk Dili, sayı:88:1995. D.Aksan. İ.Kutluk ve S.Özel'in birlikte hazırladıkları Sözcük Türkleri I. adlı kitapta, takısız tamlama "anlam yönünden birbirini bütünleyen adların kurduğu, tamlayan ve tamlananın ek almaksızın oluşturduğu tamlamadır" diye tanımlanmıştır. (bkz. Aksan 1976)

Buna göre a) Almancada, Türkçedeki söz kümesine denk sözcüksel denklik var mı: Ör. 'yeni bir ev' (konut) - *eine neue Wohnung*; b) bu söz kümesi için eşdeğer tek bir sözcük olanaklı mı? '*Eine Neubauwohnung*'; c) Türkçe söz kümesine iki Almanca karşılık bulunduğu farklılık aydınlatılır: Ör. 'yaz havası' - *sommerliches Wetter* (*W. wie im sommer, d.h. ein Wetter im Frühjahr, Winter oder im Herbst*), 'Sommerwetter' (*Wetter im Sommer*); d) başka denklik olanağı var mı? e) sözcük sözcük aktarımda çevirmenden kaynaklanan bir yanlışlık söz konusu olabilir mi ? ör.: 'sevindirici (mutlu) bir olay' = *ein freudiges Ereignis*: (eigentlich: ein frohes, erfreuliches Ereignis.) gibi sınamalar, testler söz konusudur.

3. Saptama: 'Dillerarası eşdeğerlik' kavramı, iki dilli sözlük bilgisinin temel kavramı olarak değerlendirilir.

a) Anlamsal özdeşlik olarak 'anlamsal eşdeğerlik'

b) Aynı veya benzer işlevbiçimsel bağlantı olarak 'işlevbiçimsel eşdeğerlik'

c) Çeviride iletişim-işlevsel uygunluk için önemli önkoşul olan, dillerarası ilişkilerde en üst boyut olarak değerlendirilen 'iletişimsel eşdeğerlik'...

Ayrıca şu 10 eşdeğerlik ölçütünü de belirtmek gerekir: 1)Anlamsal eşdeğerlik (*semantische Äquivalenz*), 2) Dizisel eşdeğerlik, (*pragmatische Äquivalenz*) 3) Biçimsel eşdeğerlik (*stilistische Äquivalenz*), 4) Kavramsal eşdeğerlik (*terminologische Äquivalenz*), 5) Bağlamsal eşdeğerlik (*kontextuelle Äquivalenz*), 6) Sözdizim-dilbilgisel eşdeğerlik (*syntaktisch-grammatikalische Äquivalenz*), 7) Eğretilmeler açısından eşdeğerlik (*metaphorische Äquivalenz*) 8) Sözcükyapım eşdeğerliği (*Wortbildungsäquivalenz*), 9) Ses-dizemsel eşdeğerlik (*lautlich-rhythmische Äquivalenz*) 10) Söz dağarcığı eşdeğerliği (*Wortschatzäquivalenz*). İki-dilli sözlükler, bu ölçütler ile karşılaştırılıp eşdeğerlik modelleri yaratılır.

Türkçedeki dilsel yenilik sözcük üretimi (*Wortbildung*) bağlamında '-önek veya önek(imsi) türetmeler'(*Präfixbildung veya Halbpräfixbildung*) veya sözdizim bağlamında (*juxtapositionelle Zusammensetzung*) '-takısız ad tamlaması'¹⁰ - olarak değerlendirilebilecek kullanımındaki yeni sözcükler sözcükyapım eşdeğerliği boyutunda konulaştırılır: 'özaçılım' (*Selbstentfaltung*), 'özalay' (*Selbstironie*), 'özanlayış' (*Selbstverständnis*), 'özbarışıklık' (*Selbstzufriedenheit*), 'özbelirleyim' (*Selbstbestimmung*), 'özbilinç' (*Selbstbewußtsein*) 'özgüven' (*Selbstvertrauen*), 'özeleştirisi' (*Selbstkritik*);

Bunların dışında. Hamza Zülfikar : "Takısız Ad Tamlaması" Sorunu. Türk Dili. sayı:523:1995:781-789). T.Banguoğlu (1974), Muharrem Ergin (1958:342) ve Haydar Ediskun gibi Türk Dilbilgisi yazarları bu adlandırmayı doğrulamazlar. Bunun yerine, 'belirtisiz tamlama' veya 'sifat tamlaması' uygun görülmüştür. Almanca örneğinden çıkarak, sözcükyapım bilgisi, açısından bu tür sözcükler, 'determinative Zusammensetzung' 'tamlama' bağlamında değerlendirilip, 'birleşik sözcük' olarak adlandırılabilir.

'önbildirim (*Voranmeldung*), önçalışma (*Vorarbeit*), 'öngörü' (*Voraussicht*), 'önkoşul' (*Vorbedingung*), 'önsahne' (*Vorbühne*), 'önsezi' (*Vorahnung*), 'önyargı' (*Vorurteil*) gibi örnekleri 600'e kadar çıkarabiliriz (Yerleşik sözcükyapım modeli, diğer türetmelerin önünü açar; analogie [benzetim] yoluyla bu tür örneklerin sayısı artırılır.) Karşılaştırma verilerine göre özellikle Almanca ve Türkçe dil çifti için sözcükyapım eşdeğerliğinin özellikle iki parçalı birleşik sözcüklerde bir model oluşturabileceği görülür.

Var olan iki-dilli sözlükler bağlamında eleştirel bir tutumla, dillerarası eşdeğerlikler sınıflandırılır:

- a) Temel eşdeğerlik ve yan eşdeğerlik
- b) Gerçek ve gizil (*potentielle*) eşdeğerlik
- c) Tam (bütünsel) ve yarı eşdeğerlik
- d) Sözdizimsel bağımsız ve deyimbilgisel bağıntılı eşdeğerlik

Temel eşdeğerlik: Belli bir dil düzeyindeki bireyin, çeviride bilincinde oluşan ilk karşılık: ör. Arkadaş - *Freund*, kitap - *Buch* gibi

Yan eşdeğerlik: 'şarkı' - *Schlager m, Song m, Hit m.*; 'kitap' için *Buch n, Band* (cilt kitap)m, *Schwarte* (k.d. değersiz eski kitap); 'gözlük' için (*Augen*)*Gläser pl. / Sehhilfe f.* gibi.. Başka bir boyutta: 'yurt' - (*Heimat f, Heimatland n, Vaterland n, Mutterland n; Studentenheim n, Internat n*); 'işletme' - (*Werk n, Fabrik f., Betrieb m, Hütte* [tek. demir ocakları, eritme fırını])

Tam eşdeğerlik bağlamında 'demokrasi' ve 'komunizm' gibi farklı tanımlanan kavramlarda ve ülke isimlerinde dilçiftinin farklı ses yapılarından dolayı sorunlar yaşanabilir. Yarı eşdeğerlik çoğunca bağlamdan kaynaklanır: 'heyacanlanma, tedirginlik' - (*Aufregung f., Erregung f, (innere) Bewegung f, Unruhe f. Gespanntheit f, Spannung f, Exaltiertheit f.*)

Deyimsel eşdeğerlikler: Söz. bağlamından bağımsız değerlendirildiğinde ortaya çıkar 'yadsıma/reddedme' - (*Verweigerung f, Weigerung, Absage f, Ablehnungf, Korb. - k.d. j-m. einen Korb geben-* b-ni sepetlemek, aşk teklifine olumsuz yanıt vermek-

İlke bilgisel farklılıklar dile yansır: 'muhtar' - *Gemeindevorsteher m*, 'ortaokul' - *Mittelschule f.* (Gerçi bu kullanım da, yeni temel eğitim yasasından sonra yakında kullanımdan çıkacaktır!)

---

¹¹ Almandada bu kavramı 'Kultureme' (Bartsch 1987:216) kültürözgeün kullanımları tanımlayan olarak kullanmıştır. (Bartsch'ı alıntılayan:Helmut/Suzanne Essinger/Onur Bilge Kula:Kultureme im interkulturellen Unterricht. (Kültürlerarası derslerde Kültürbirimler). Lernen in Deutschland Heft. 4.November 1988:128-131

Erek dilsel eşdeğerlik, kaynak dil mantığı içinde değerlendirildiğinde, öngörülebilir veya öngörülmebilir. Öngörülebilir eşdeğerlik için sözcüksel bir karşılık sözkonusudur: 'özgüven' (*Selbstvertrauen*); 'yeni bir ev' (*ein neues Haus*). Anlambirim öğeleri açısından uygunluk/denklik derecesi farklıdır: 'büyük bir adam' - *ein großer Mann* ...

Dilsel öğelerin karşılaştırmada biçimsel ve sözcük-anlamsal uygunsuzluk/denk düşme durumu dillerarası deyim olarak görülebilir. Deyimlerin görelî özellikleri ancak bir başka dille karşılaştırma ortamında ortaya çıkar. Almancada tamamen kurallı/düzenli bir söz öbeği olarak değerlendirilebilecek *braune Augen, braune Haare, braune Haut* dillerarası deyimsel özelliği Türkçeye çevrildiğinde ortaya çıkacaktır; çünkü renk adı 'kahverengi' her bağlamda başka bir karşılık, bulacaktır; sırasıyla *kahverengi, esmer, güneş yanığı* gibi.

Dilsel öğelerin (sözcüklerin) bazı özellikleri, özellikle karşılaştırma ile ortaya çıkacağı saptanmıştır. Her dilde karşılığı/denkliği olmayan ve erek dilde tam karşılığı olmayan kalıp sözler vardır. Bunlar deyimler/kalıp sözler ve kültürbirimcikler diye adlandırabileceğimiz (kültüremler¹¹) olarak iki kümede toplanabilir. 'Yüz göz olmak'¹² *gemein werden, sich zu familiär benehmen, (...) im Verkehr zu kameradschaftlich werden*; 'ast üst ilişkisi bağlamında' *Vorgesetzter* ve *Untergebener*. Dilin kültürelliği bazı sözcüklere bütünüyle yansır, bu kültürbirimciklerin erek dilde tam denklikleri yoktur; ama, yarı denklik veya bağlam bağıntılı denklik olarak erek dilde anlamını bulabilir.

Türkçeden birkaç örnek: Herhangi bir iş, bir okuma etkinliği veya herhangi bir etkinlikte iyi dilek iletmek anlamında dile getirilen: 'Kolay gelsin!' (*Es möge Dir leicht fallen ! Es möge dir leicht von der Hand gehen*). Bir ölüm durumunda bir kimseye üzüntülerini vurgulamak ve acısını paylaştığını belli etmek için söylenen : 'başınız sağ olsun !' *Mögen Sie am Leben bleiben ! Bleiben Sie wohl !* Yanıt olarak söylenen: 'Sen sağ ol !' (*Du mögest am Leben bleiben!*)... Gibi ifadeler, başka bir dille karşılaştırıldığında, içeriğinin taşıdığı anlam da ayrıştırılabilir; belki de sorgulanabilir. (Sen sağ ol ! Diğeri önemli değil, belirleyici olan senin ölmemen; sen öldüğünü düşün bir kez; yaşamak ne güzel...)

Bazı dilsel birimler dolaysız ilişkili olduğu bağlamda, erek dilde çok farklı eşdeğerliklere neden olabilir:

Böyle bir çalışmada, özgünlüğü ve öngörülemezliği açısından kültürbirimcikler

---

¹² Başka örnekler için (Almanca-Türkçe karşılaştırmalı olarak) bkz. Emel Erim:Probleme der-kontrastiven Idiomatik. (Karşılaştırmalı Deyim Bilgisi Sorunları). Ein Vergleich der türkischen und deutschen körperteilbezogenen idiomatischen Redewendungen (Almanca ve Türkçede insan bedenine ilişkin deyimlerin karşılaştırılması). Tömer 59, Ankara, Eylül 1997:28-33.

özel bir önemle ele alınır. Deyimsellik ve kültürelilik gibi dilsel ayrışmalar, öncelikle ifade ve içerik bağlamındaki dil-içi koşutsuzlukta ortaya çıkar ve belirginleşir. Türkçedeki çokanlamlı 'almak' sözcüğü, Almandada çok değişik alanlarda 25 farklı karşılığa denk düşer. Bu tür kültür özgünlüğü taşıyan dilsel birimler, bu birimlerin sözlükleştirilmesinde ortaya çıkar.

Dillerarası eşdeğerliğin anlamsal kategorileri ışığında, her iki dil dizgesi arasındaki ilişkilerin karmaşıklığı veya çok yönlülüğü, iki-dilli sözlükbilgisi ve karşılaştırma bağlamında ortaya çıkar.

Yararlanılan Kaynaklar :

- * Bußmann, H. (1990): Lexikon der Sprachwissenschaft. Stuttgart.
- * Durmuşoğlu, G. (1990): İki Dilli Sözlük Oluşturmada 'Paralel Metin' Kavramının önemi. Dilbilim Araştırmaları, Ankara: 75-78.
- * Erim, E. (1997): Probleme der kontrastiven Idiomatik: Ein Vergleich der türkischen und deutschen Körperteilbezogenen idiomatischen Redewendungen. Tömer Dil Dergisi:59, Ankara: 28-33.
- * Handbuch der Lexikologie (1985): Hrsg. v. Ch. Schwarze / D. Wunderlich:Königstein.
- * Henne H. (1980): Lexikographie. In: Lexikon der germanistischen Linguistik. Hrsg. v. H.P. Althaus/H. Henne/H.E. Wiegand. Tübingen.
- * König, W. (1987): 'Nominalkomposita im Türkischen'. In: Zeitschrift für Sprachwissenschaft 6, 2; Vandenhoeck u. Ruprecht: 165-185.
- * Kühn, P. (1989): Typologie der Wörterbücher nach Benutzungsmöglichkeiten. In: Wörterbücher: 111-127.
- * Kühn, P.(1978): Deutsche Wörterbücher. Eine systematische Bibliographie. Tübingen.
- * Lewandowski, Th. (1985): Linguistisches Wörterbuch. 3 Bde. Heidelberg.
- * Nickel, G. (1980): Kontrastive Linguistik. In: Lexikon der germanistischen Linguistik, hrsg. v. H. Peter Althaus u.a. Tübingen: 633-636.
- * Önen, Y./Şanbey, C. Z. [Baskıya hazırlayan V.Ülkü] (1993): Almanca-Türkçe Sözlük. 2 cilt. Ankara.
- * Schippan, T. (1992): Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen.
- * Steuerwald, K. (1966): Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart. Berlin.
- * Steuerwald, K. (1972): Türkisch-Deutsches Wörterbuch (Türkçe-Almanca Sözlük).Wiesbaden.

- * Steuerwald, K. (1974): Almanca-Türkçe Sözlük. Wiesbaden.
- * Ülkü, V. (1980): Affixale Wortbildung im Deutschen u. Türkischen. Ankara.
- * Ülkü, V. (1992): Sözlükler. Almanca Dil Dergisi: 132. İstanbul: 41-44.
- * Wiegand, H. E. (1989): Der gegenwärtige Status der Lexikographie und ihr Verhältnis zu anderen Disziplinen. In: Wörterbücher: 246-280.
- * Wörterbücher, Dictionaries; Dictionnaires (1989-1990): Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. Hrsg. v. F. J. Hausmann/ O. Reichmann/H.E. Wiegand/L. Zgusta. Berlin/New York .
- * Zulfikar, H. (1995): Takırsız Ad Tamlaması Sorunu. Türk Dili: 523, Ankara: 781-789.